

I t K

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 199

A TARTALOMBÓL

- *Kecskeméti Gábor*: „Domini sumus” (Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában)

Kerényi Ferenc: Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)

Kádár Judit; *Jókai Mór*: Az arany ember

*

Szilágyi Márton: Kölcsey novelláinak datálása és szöveg hagyománya

*

Angyalosi Gergely: Ignotus avagy a kritikai impresszionizmus

- *Bezeczky Gábor*: Szegedy-Maszák Mihály „Kemény Zsigmond” című monográfiájának irodalomfelfogásáról

*

Varga Imre: A Brassai-kódexről

*

Kiss József (1923–1992) (*Dávidházi Péter*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1992. XCVI. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Kecskeméti Gábor: „Domini sumus” (Vallási tanítás és nemzeti reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában) 381

Kerényi Ferenc: Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837) 399

Kádár Judit: Jókai Mór: Az arany ember 414

Textológia

Szilágyi Márton: Kölcsey novelláinak datálása és szöveg-hagyománya 440

Műhely

Hopp Lajos: Mikes Kelemen: Keresztényi gondolatok 452

Angyalosi Gergely: Ignotus avagy a kritikai impresszionizmus 464

Varga Rózsa: Illyés Gyula és Forbáth Imre levelezéséről 473

Beveczky Gábor: Szegedy-Maszácz Mihály „Kemény Zsigmond” című monográfiájának irodalomfelfogásáról 481

Adattár

Gömöri György: Cseh humanista latin verse Bethlen Gáborról 489

Varga Imre: A Brassai-kódexről 493

Busa Margit: Kazinczy Ferenc levelezésének számlálásáról 510

Krónika

Kiss József (1923–1992) (Dávidházi Péter) 517

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménási út 11–13.

DOMINI SUMUS

Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában

A Magyarországon megjelent vagy magyar szerzők által összeállított 17. századi retorikai kézikönyvek közül egyedül a Soarez-kiadások, -kommentárok, a Soarez kézikönyvének tartalmát hűségesen követő Carbo-féle táblázatok,¹ valamint Dálnoki Benkő Márton Vossius nyomán készített, 1696-ban megjelent kompilációja² beszél három beszédnemről. A portugál jezsuita kézikönyvről közismert, hogy Cicero és Quintilianus retorikai írásaira teljes tartalmi, és gyakran szó szerinti szövegszerű hűséggel támaszkodik,³ a nagyenyedi osztálytanító pedig hasonlóképpen a klasszikus retorikában való jártasságát bemutatva szerkesztette meg kompendiumát.⁴

Az összes többi retorikai kézikönyvben az ókori eredetű *genus iudiciale*, *deliberativum* és *demonstrativum* mellett negyedikként a *melanchthoni* eredetű⁵ oktató beszédnem is szerepel (*genus didacticum* v. *didascalicum*). Általános az is, hogy ezek a kézikönyvek e negyedik beszédnemmél kapcsolatban csak *inventiójának* sajátosságairól írnak, megállapítva, hogy a *dispositiójára* és *elocutiójára* vonatkozó szabályok a többi beszédnemmél közösek.

Pécseli Király Imre⁶ azzal kezdi e beszédnem tárgyalását, hogy a *genus didascalicum* az iskolákban régóta használatos „*methodus dialectica explicandi materias, de quibus docendi sunt homines*”.⁷ Jellemzője, hogy tárgyát főként *infinita quaestiók* alkotják, „*sine personae, loci, temporis et horum similibus designatione*”. A szónok a tanításnak ezt a módszerét kölcsönveheti a dialektikától, „*copiam tamen et ornamenta sumit ex officina rhetorum, [...] ideo hoc genus docendi iure bono locum in rhetorico etiam agro sibi vendicat*.” Megállapítja még, hogy e *genus dispositiójában* ugyanazt a hat beszédrészt lehet felépíteni, amelyeket korábban már megtárgyalt retorikájában általános érvénnyel, az pedig az idézett mondatból is kitűnt, hogy az

¹ Felsorolásuk: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp., 1971. 51. és BARTÓK István, *XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulmányai*. ItK 1991. 11.

² BÁN, i. m. 46–50. BARTÓK, i. m. 12–13. A névtelenül megjelent tankönyv szerzőségére először TARNAI Andor utalt: *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása*. ItK 1971. 41. Lásd még HAVAS László, *A római irodalmi örökség a régi magyar prózafordításokban*. Könyv és könyvtár, XIV. Debrecen, 1985. 26. TARNAI Andor, G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai. In Tótfalusi Kis Miklós, *Előadások*. Debrecen, 1985. 151–157.

³ Részletesen ír erről BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világnézet. Pázmány Péter prédikációi*. Bp., 1979. 36–41.

⁴ A megállapítást Dálnoki Benkő főművének, *Florus-fordításának* kritikai kiadásában kívánom bizonyítani.

⁵ „*Vulgo tria numerant genera causarum. Demonstrativum, quo continetur laus et vituperatio. Deliberativum, quod versatur in suadendo et dissuadendo. Iudiciale, quod tractat controversias forenses. Ego addendum censeo διδασκαλικόν genus...*” (MELANCHTHON, *Elementorum rhetorices libri duo*. CR XIII. 421.) Lásd erről BALÁZS János, *Syloester János és kora*. Bp., 1958. 126. és Uő., *Történeti bevezető*. In *Stilisztikai tanulmányok*. Bp., 1961. 19.

⁶ Retorikájáról lásd BÁN, i. m. 14–22. és BARTÓK, i. m. 17–18.

⁷ *Isagoges rhetoricae libri duo*. Az 1639-es nürnbergi kiadást idézem, RMK III. 1551.

elocutio módszereinek is abból a szónoki kelléktárból kell kikerülniük, amely retorikája II. könyvének tárgya.

Ugyanígy csak az inventio tekintetében állapít meg külön szabályokat a *genus didascalicum*ra Piscator oratoriája⁸ és az azt itt szó szerint követő Buzinkai Mihály.⁹ Csak néhány szavas, de hasonló ismertetés található e beszédnemről Dietericus oratoriájában¹⁰ (a *genus* neve itt *doctrinale seu didascalicum*).

Graff András a retorika tananyagát három ismeretszinten összefoglaló munkájában¹¹ már az elementale szinten elkülöníti a *genus didascalicum*hoz tartozó szónoklatokat, amelyek „*infinita themata continent*”, a többi beszédnemtől, amelyek tárgyai mindig *finita themata*. A *systema eloquentiae* szintjén megismétli, hogy az első *genus „tractat thetice”,* míg a másik három *hypothetice*. A *dispositi*óval és *elocuti*óval kapcsolatos ismeretek azonban itt is azonosak mind a négy beszédnemre.

2 Nemcsak a 17. századi retorikákban fordul azonban elő a *genus didacticum*, hanem 17. századi protestáns egyházi írárok is gyakran említik a tanítást, hol mint a lelképásztor legfontosabb feladatát, hol mint az e feladat ellátásához nélkülözhetetlen egyházi szónoklat szinonímáját. Prédikációgyűjtemények és más egyházi írárok előljáró beszédeiből és bevezető részeiből sok olyan nyilatkozatot lehet összegyűjteni, amelyek a hitet a tudással, a hit terjesztését intellektuális tevékenységgel, tehát a prédikációt a tanítással azonosítják. Már Károlyi Péter így fogalmaz: „Az igaz hit semmi nem egieb, hanem az egez keresztieni tudománnak az egy igaz Isten felől és az ű ki jelentet akarattia felől való tudása és értelme.” Éppígy ír Laskai Matkó János: „hit az értelem”. Milotai Nyilas István szerint: „az igaz vallásnak fundamentoma az isteni ismeret”, „az örök élet [...] az Istennek ismeretihez köttetet”. Épp ezért annak, aki üdvözülni akar – ahogyan Kismarjai Veszelin Pál írja –, a gyülekezet tanaival kell először egyetértenie. Ugyanerre szólít fel Komáromi Csapkés György: „tanullyad vallásodat!” Kecskeméti C. János a református hittől való elszakadásnak, a katolizálásnak is abban látja az okát, hogy a hívek tudatlanok a tantételekben: „az ellenkezőknek tudományokat nem tudgyák, az mienket nem értik avagy nem itilnek igen nagy vetelkedést és különbséget ő közöttük és mi közöttünk lennie”. A lelképásztornek ezért legfőbb feladata, hogy tanítson prédikációival. Geleji Katona István szavaival: „*Pascere enim pastoris spiritualis nihil est aliud quam docere.*”¹²

Természetesen a homiletikák is világosan kimondják, hogy a prédikátor elsődleges kötelessége a tanítás. Abraham Scultetus 1650-ben Váradon kiadott homiletikai művében¹³ így szól az első megállapítás: „*Finis concionatoris est, ut perspicue doceat: pie oblectet: acriter flectat auditores.*” Az említés sorrendje fontosságí sorrendet

⁸BÁN, i. m. 46. BARTÓK, i. m. 15–16. A *Rudimenta rhetoricae*-t az 1649. évi 3. (RMK II. 719), a *Rudimenta oratoriae*-t az ugyanaz évi 2. kiadásban (RMK II. 718, mündkettő Váradon jelent meg) használtam.

⁹BARTÓK, i. m. 16. Az *Institutionum rhetorarum libri duo* 1658-as (RMK II. 908), az *Institutiones oratoriae* 1659-es sárospataki kiadását (RMK II. 937) használtam.

¹⁰BARTÓK, i. m. 13–14. Az *Epitomes praeceptorum rhetoricae* és *Epitomes praeceptorum oratoriae* 1648-as szebeni kiadását (RMK II. 695) használtam.

¹¹BÁN Imre csak Graff poétikai tankönyvével foglalkozott (i. m. 40–45). Retorikájáról ír BARTÓK, i. m. 14–15. Egyetlen kiadása: *Lex mihi ars. Studium eloquentiae absolutum*. Lőcse, 1643. (RMK II. 623.)

¹²Az idézetek forrása: SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*. Bp., 1943. 22–23., 45., 29., 46., 28., 36.

¹³Az 1650-es váradí kiadásból (RMK I. 840) idézem a következő műveket: SCULTETUS, Abraham, *Axiomata concionandi practica*, edita studio et operá M. Christiani Kyferti Goldbergensis Silesii (leírva RMK II. 743. sz. alatt is); BUCANUS, Guilielmus, *Ecclesiastes, seu De methodo concionandi tractatus duo* (RMK II. 744. sz. alatt is); LAETUS, Georgius, *Consilium de formandis SS. concionibus*.

is jelent, a tanítás nemcsak a gyönyörködtetésnél, még a megjobbításnál is fontosabb. „Ecclesiastes futurus prius de eo sit sollicitus, quomodo perspicue suos doceat, quam quomodo eos oblectet et flectat.” A közölt tantételek helyessége éppúgy elsődleges bármilyen más szemponttal szemben, mint ahogyan az iskolákban is „prius discendum est, quomodo loquaris grammaticae, quam quomodo eleganter.”

Ismeretes, hogy a század egyetlen magyar nyelvű homiletikája a prédikáció tanító funkciójával kapcsolatos, az ortodox és a puritán álláspont közötti vita emlékéit is őrzi. Geleji Katona a *Válság titka* c. prédikációgyűjteményében támadja meg a puritánusokat, amiért azok a hitbéli tanítást elhanyagolják, pedig az általuk elérni kívánt kegyesség alapja csakis a szilárd tudás lehet. Medgyesi Pál a *Doce nos orare, quin et praedicare*¹⁴ ajánlásában azzal utasítja vissza a vádat, hogy nem a tanítás elhanyagolásáról, hanem a haszontalan okoskodás kerüléséről van szó. A tanítás szükségességét tehát ő sem utasítja el, s amint Bartók István megfigyelte, saját prédikációs gyakorlatában is jelentős szerepet szán neki.¹⁵

A világi retorikák a *genus didascalicum*-ot tanítják, míg a homiletikák és egyházi műveknek a prédikációt érintő elméleti megjegyzései a tanítás, tanító célzatú beszéd eszményét fogalmazzák meg. Vajon azonos-e ez a két kategória? A tanítás homiletikai kategóriája ugyanazt jelenti-e, mint a világi retorikákban a *genus didascalicum*?

Fel kell figyelniük arra, hogy valamennyi/világi szónoklatban a *genus didascalicum*-ot tematikai alapon határozza meg: a *quaestio infinitiva*, a *thesis* tárgyalását értik alatta. Egyikük sem említ olyan szempontot, amely a négy beszédnemet a teljes érvényű bizonyítás és az elhihető bizonyosság szerint osztaná meg. Piscator (és nyomában Buzinkai) a *genus didascalicum* elérendő céljaként említi ugyan a „*notitia et intelligentia rerum, certitudo*”-t, de olyan más célkitűzésekkel együtt (*admiratione, amor, odium, aemulatio, despicientia*), amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy a meggyőzés, befolyásolás során kialakítandó bizonyosság érzetéről van inkább szó, nem a tudományos bizonyítás során létrejövő bizonyosságról magáról.

A homiletikák értelmében vett tanításnak viszont nem a *thesis* tárgyalása a meghatározó eleme, hanem az abszolút, kétségbevonhatatlan, teljes érvényű igazságok közlése, amelyeknek feltétlen érvénye a hívek üdvözülését is biztosítani képes. Az abszolút igazság közlésének kritériuma, amint közismert, a keresztény szónoklat újdonsága az ókori retorikához képest. „A retorikának nincs is szándékában mindig igazat beszélni, hanem mindig valószínűt” – írta Quintilianus.¹⁶ „A pogány korban soha egyetlen görög vagy római szónok sem állította, hogy érvelése apodiktikus, vagyis tudományosan megalapozott és feltétlenül kötelező érvényű.”¹⁷ Ők minden tárgyban a meggyőzés lehetőségét keresték,¹⁸ céljuk a befolyásolás volt. A tudományos igazság feltárása és közlése az ókorban nem tartozott a nyilvános kommunikáció elméletének, azaz a retorikának a területére; ezekkel a kérdésekkel a dialektika tudománya foglalkozott.¹⁹ A prédikációban viszont az egyházi szónok mindenekelőtt az isteni kinyilatkoztatás, a Biblia szavaival bizonyítja állításait. E bizonyítékok nem valószínűségük, közvéleményben elfogadott voltuk révén hatnak, hanem a gyülekezet tagjai számára ezek kétségbevonhatatlan, feltétlen érvényű, apodiktikus bizo-

¹⁴ Bártfa, 1650. (RMK I. 832.)

¹⁵ BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika.* ItK 1981. 1–16.

¹⁶ *Inst. or.* III,17,39.

¹⁷ BALÁZS János, *Magyar deáksg. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell.* Bp., 1980. 456.

¹⁸ *Ariszt.* 1355b, vö. *Quint.* II,15,16.

¹⁹ BALÁZS János, *Hermész nyomában. A magyar nyelvölcselet alapkérdései.* Bp., 1987. 41–65.

nyítékok.²⁰ Kinyilvánításukkal a prédikáló személy az abszolút, tudományosan meg-
alapozott igazság kimondásának kommunikációs helyzetét vindikálja magának. Kö-
vetkezik ebből, hogy szavaira nem következhetnek ellenérvek, a hallgatóknak nincs
megengedve az elhangzottak cáfolata. Az ókori retorikai helyzetektől eltérően min-
den esetben a prédikátor van a bíró, a megítélő szerepében, sohasem a hallgatóság
ítél az ő szavainak igazáról. „Ami mellett az orátor beszél, az sokszor nem igaz;
ellenben a lelki tanító prédikációja materiájának mindég igaznak kell lenni.”²¹

A 17. századi homiletikák és egyházi írások által emlegetett tanításon az abszo-
lút igazság közlésének retorikai helyzetét kell értenünk, nem a thesis tárgyalásával
meghatározott *genus didascalicumot*. Idézett homiletikai írásában Scultetus kimond-
ja, hogy a prédikáció themája a *genus didascalicumhoz*, *demonstrativumhoz*, *delibe-
rativumhoz* stb. tartozó is lehet. Ugyanebben a váradai kötetben Bucanus *Ecclesiastese*
még határozottabban fogalmazza meg, hogy a prédikátor különböző beszédnemek-
kel élhet „etiam in unam eademque concione. Quando enim vult docere, utitur gene-
re didascalico: Quando consolatur aut hortatur, aut dehortatur, deliberativo: Quando
arguit adversarios, versatur in genere judiciali: Quando laudat personas vel facta, ge-
nus demonst[r]ativum usurpat.” A homiletikák értelmében vett tanítás tehát a *genus
didascalicum* mellett a másik három beszédnemet is jelentheti.

A világi retorika *genus didascalicumát* tehát a thesis körébe tartozó témája, míg a
homiletika tanítását az abszolút igazságot kifejtő módszere határozza meg. A thesis-
hypothesis megkülönböztetésnek a világi szónoklatanban beszédnemet meghatáro-
zó jelentősége van, az egyházi szónoklatanban azonban nem releváns.

Természetesen a hypothesis mindig magában foglal egy thesis-t,²² így a szónok a
quaestio finita tárgyalása közben is bocsátkozhat általános kitérőbe, sőt akkor jár
el leghelyesebben, ha hypothesis és thesis tárgyalását összekapcsolja.²³ Ezt az ókori
eredetű tanítást csaknem valamennyi 17. századi magyarországi retorikában is olvas-
hatjuk. Buzinkai Mihály oratoriájának *De laudatione personarum* c. fejezetében beszél
részletesen arról, hogy a személyek dicsérete mindig alkalmat ad arra, hogy egy álta-
lános kérdésre kitérjünk, ahogyan Cicero is Archias védelmében a költői mesterséget
magasztalta. A Michael Radau-féle, de Georgius Beckher által elorzott és Váradon is
e néven megjelent retorika²⁴ a *genus demonstrativum* általános ismereteinek össze-
foglalása közben javasolja, hogy ha a dolog nagysága vagy a magasztalt személy ki-
válósága megengedi, „*generalem discursum aut de tenuitate dicentis, aut de beneficii
magnitudine, aut de excellentis personae laude facimus.*” A Soarez-féle retorikának²⁵
az inventiót illető általános tanításai között Quintilianus eredeti szavait²⁶ idézve ol-
vasható, hogy az a legjobb szónok, aki thesis és hypothesis összekapcsolására képes.
Természetesen Carbo táblázataiba is átkerült ugyanez a tanítás.²⁷ A jezsuita Worpitz

²⁰MURPHY, James J., *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley – Los Angeles – London, 1974. 276–277. BALÁZS, Magyar deáksg. i. h.

²¹TÓTH Ferenc 1802-es homiletikájának szavait idézi VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*. Bp., 1981. 70.

²²Quint. III,5,9.

²³A *De inv.*-ben Cicero még óvott ettől (I,6), de később már maga is ezt tanácsolta: *Or. 14., De or. III,30., Topica 21.*; vö. Quint. III,5,12–15.

²⁴*Orator extemporaneus*, Várad, 1656. (RMK II. 866.) A szerzőség kérdését a hazai irodalomban elsőként rögzíti TARNAI ANDOR, *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig. (A magyar kritika évszázadai I.)* Bp., 1981. 142. Újabban lásd BARTÓK, *XVII. századi... i. m.* 16–17.

²⁵Általam használt kiadása: *Praecepta rhetorices pro gymnasiis* S. J. Lőcse, 1675. (RMK II. 1362.)

²⁶Lásd a 22. jegyzetet.

²⁷Általam használt kiadása: *Tabulae rhetoricae Cypriani Soarii, sive totius artis rhetoricae absolutissimum compendium*, Lőcse, 1675. (RMK II. 1363.)

György 1709-ben Nagyszombatban jelentetett meg *Manuale rhetorum* címmel egy oktatást segítő kézikönyvet,²⁸ amelyben Soarez retorikájának tömör megfogalmazású, a tanulóban kérdéseket vagy kétségeket ébresztő helyeihez fűzött magyarázatot. Az inventióról szóló első könyvben úgy fogalmaz, hogy hypothesis-t éppúgy lehet thesis-re visszavezetni, mint speciest genusra. Hosszan tárgyal arról is, hogy gyakran — a szónok szándékától függetlenül — ugyanaz a quaestio önmagában is finita és infinita egyszerre, pl. az An Petro sit studendum philosophiae? quaestio finita a személyre nézve, de infinita számos más körülmény tekintetében (an Pragae? an Viennae? an Romae? an Scoti? an Divi Thomae? stb.).

A thesis és hypothesis összekapcsolódásának hangsúlyozása együtt jár egy másik általánosan elismert ókori eredetű közhellyel, a beszédnemek egyzon szónoklaton belüli keveredésének tanával. Pécseli Király megfogalmazásában: „Oratio si offeratur tractanda sive resolvenda, diligenter praecognoscatur initio, an ea sit mixta, id est, an pertineat ad plura causarum genera, vel saltem ad unum ex iis. Fit enim interdum, ut plura causarum genera in una eademque oratione misceantur”. Példaként Cicero számos szónoklatát említi: „vix ulla Ciceronis atque aliorum sit oratio, in qua non tria iam praenominata causarum genera saltem aliqua ex parte mixtim deprehendantur”. Természetesen nemcsak a három ókori eredetű beszédnemre, hanem a genus didascalicumra is érvényesek ezek a szavak. Pécseli azonban nyomban hozzáfűzi: „semper tamen aliquod est primum genus, quod praecipue et maximè spectatur.” A beszédnemek tehát gyakran együttesen jelennek meg a szónoklatokban, de mindig megállapítható, melyik közülük a primum genus. A genus didascalicum is részt vehet bármely más beszédnem szerinti szónoklatban mint alárendelt nem, máskor azonban ez a főszereplő, s a többi genus van hozzá képest alárendelt helyzetben. A genus didascalicum és a másik három beszédnem viszonyában a szónoklat retorikai hovatartozását a thesishez vagy a hypothesishez tartozó témája dönti el.

A thesist és a hypothesis-t, amelyek viszonyának a világi szónoklatban beszédnemet meghatározó szerepe van, a prédikációk homiletikai értelemben vett tanítása együttesen tartalmazza. Scultetus úgy fogalmaz, hogy a doctrina kifejtése a prédikációban applicatio nélkül csak élettelen holttest, „nihil aliud est, quam idea Platonica”. Georgius Laetus ugyancsak az 1650-es váradíj kötetben olvasható írása azzal kezdi érvelését, hogy „Aliud est in ecclesia Dei concionari, aliud in schola res divinas docere. Officia pastorum vero non tantum explicare, sed etiam applicare.” Az egyházban mindenképp meliores legyenek a hallgatók a tanítástól, csak másodsorban doctiores; épp fordítva, mint az iskolában. A *Biga pastoralis* író Szilágyi Márton²⁹ mindkét külföldi szerző szavait (csak egyetlen „ait Ille” kitételrel hivatkozva) teljes hűséggel emeli át, amikor maga is az applicatio szükségessége mellett érvel (noha applicatio alatt mást ért, mint Scultetus). Nyilvánvaló, hogy a prédikáció tanításának végső soron az aktuális hallgatóság kételyeit kell eloszlatnia, hitét erősítenie, fájdalmát csökkentenie stb. Az ilyen értelemben vett hypothesis azonban nem lépi át a homiletika értelmében vett tanítás határát. A legvilágosabban Geleji Katona István *Praeconium Evangelicum* c. prédikációgyűjteményének szavaiból tűnik ki ez. A lelkipásztor kötelessége, hogy „Verbum Dei pure praedicet, recte ac secundum analogiam fidei explicet idque ad institutionem, adhortationem, correctionem, redargu-

²⁸ *Manuale rhetorum, seu Quaestiones in rhetoricam R. P. Cypriani Soarij. Quarum resolutione, obscura discutuntur, ad pleniorum eloquentiae candidatorum intelligentiam.* (RMK II. 2390.)

²⁹ *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*, Debrecen, 1684. (RMK II. 1536.) Lásd erről BARTÓK István, *Két XVII. századi magyar egyházi retorika*. ItK 1983. 447–462.

tionem et consolationem auditorum applicet [...] Verum uno verbo haec omnia ad ipsum DOCERE revocari possunt”,³⁰

Megállapítható tehát, hogy a 17. századi Magyarországon a prédikáció és a profán szónoklat kommunikációs helyzetét elválasztó határvonal nem a *genus didascalicum* és a másik három *genus*, hanem a közölt igazságok különböző szintje között húzódik. A retorika *genus didascalicum*a egy világi beszédtypust határoz meg, amely a thesis körébe tartozó elfogadható igazság elhitétésén dolgozik a közkeletű nézetekre építve, önállóan vagy más beszédnemekhez kapcsolódva. A homiletikákban a *docere* címszava alatt összefoglalt követelmények egyházi beszédtypust határoznak meg, amely tudományos érvényűnek tekintett bizonyítékokkal abszolút igazságot hirdet, s amelyben az egyes részek retorikai inventiójában mind a négy *genus* szerepet kap.³¹

Halotti beszédek mindkét beszédtypus inventiós szabályai szerint íródtak a 17. századi Magyarországon.

A halotti prédikációról, amely a gyülekezet valamennyi tagját megillette, az 1562-es egervölgyi hitvallás határozottan leszögezte, hogy a tanítás a feladata.³² Ezt a megállapítást maguk a halotti prédikációk is gyakran megismélik. Kesperűi Dajka János 1613-ban Hodászi Lukács felett tartott prédikációjának³³ bevezető gondolata, hogy semmilyen hely vagy idő, így a temetés sem alkalmatlan Isten igéjének tanulására. Weróczi Ferenc 1656-os prédikációja³⁴ szerint egy olyan megrázkódtatás esetében is, mint a haláleset, nem elegendő a buzgó vallásosság, hanem a helyes vallás tudása szükséges a történetek elviseléséhez. Hodászi Miklós³⁵ hasonlóképpen úgy határozza meg a vigasztalást, hogy az tudás átadását jelenti, a bűnről és a kárhözatról szóló „okos elmélkedés” formájában. Tudásra azonban nemcsak a hátramaradottaknak van szükségük a megvizsgálatódáshoz, hanem a halni készülőknek is azért, hogy gondot viselhessen üdvözüléséről. Weróczi szerint³⁶ a legjobb tudomány, ha üdvözülésünkről még életünkben bizonyosságot szerezhethünk. Ezt a bizonyosságot pedig a „szentírásbeli tudomány”, a teológia képes szolgáltatni. Teremi István a Zsoltárok egy helyéről prédikálva³⁷ kifejti, hogy Dávid király birtokában volt e bizonyosság-

³⁰ Idézi SZABÓ, i. m. 36.

³¹ Azért kell világgossá tenni ezeket a különbségeket, mert a téma – egyébként igen szűk – szakirodalmában néhány félreértés olvasható. BÁN Imre Pécseli Király retorikájának elemzése közben, a *genus deliberativum*nál azt állapítja meg, hogy a szerző „ide sorolja az egyházi beszédet is” (i. m. 17). URAY Piroska megismétli ezt a megállapítást, azzal pontosítva, hogy Pécseli „a *genus didascalicum* tárgyalásánál is beszél” a prédikációról. Végül azt a következtetést vonja le, hogy „inkább tarthatjuk a prédikációt *genus didascalicum*nak, mint *genus deliberativum*nak, vagy még inkább a két *genus* határterületének.” (Szenci Molnár Albert *prédikációfordításainak helye irodalmunkban*. In *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*. Szerk. HARGITTAY Emil. Bp., 1977. 131–132.) Ezzel szemben Pécseli Király a *genus deliberativum* tárgyalásának élén, felsorolva e beszédnem különböző elnevezéseit csak annyit mond, hogy *ἐκκλησιαστικός*-nak is nevezik, „quod ejus usus sit in concione”; a *genus didascalicum*nál pedig azt jegyzi meg, hogy az „praesertim in concione” használatos. Egyik mondat sem engedi meg azt a következtetést, hogy a szerző a prédikációt bármely beszédnembe „besorolná”, inkább a két beszédnemet sorolja a prédikáció lehetséges összetevői közé. Gondolatmenetünk ennek az értelmezésnek felel meg.

³² Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp., 1881. 243–244.

³³ RMK I. 438 = RMNy 1048.

³⁴ RMK I. 916.

³⁵ RMK I. 787. 72–93.

³⁶ Uo. 94–124.

³⁷ RMK I. 1158. 25–45.

a hiplita w.
retorikája

nak. A hívek viszont a prédikáció buzgó hallgatásából és tanulásából szerezhetnek biztos ismeretet felől.

Azt is gyakran hangsúlyozzák, hogy az üdvözüléshez szükséges, teljes bizonyosságú igazságokat tartalmazó prédikációt nem mint a lelkész szavát kell tekinteni, hanem mintha Isten maga beszélné a prédikátor szájával. Nagyon gyakori befejező fordulat azt kiemelni, hogy az abszolút igazság közlésének kommunikációs helyzetében a tanítás eredményességének biztosításához közvetlen isteni segítség is szükséges. Iratosi T. János így zárja prédikációját³⁸ 1622-ben: „Ebben végeztem, és ha mit el hattam, ISTEN ő Felsége szent Lelke által, ólcza be azt-is az megh keseredet híveknek szüvekben.” Pécsváradi Péter 1631-ben³⁹ Szt Ágostont idézi: „Cathedram in coelo habet qui corda docet: menyben vagyon az ki az sziveket tanittya es meg-is vigasztallya.” Hodászi Miklós 1646-ban jelenti ki,⁴⁰ hogy ő csak fülekre prédikálhat, a szívekbe való prédikálást a prédikátori tiszt mesterére, a Szentlélekre és „ama’ nagy Praedikator” Krisztusra hagyja, „Ez hitesse-el ti veletek a’ mit én füleiteknek szoléc.”

Természetesen a hallgatósághoz való kétféle, a tudásbeli és a lelki igényeknek megfelelő alkalmazkodás, a keresztény hitszónoklat hagyományainak megfelelően, ugyancsak megfigyelhető e prédikációkban. A hallgatók tudásszintjének figyelembevétele a tantételek tömörebb, lényegretörő előadásában figyelhető meg, míg a lelki igényeknek megfelelő prédikálás a temetési alkalom esetében a hitbéli kitartásra buzdítás mellett főként a consolatiót jelenti. Az utóbbira a homiletikák is részletes útmutatást adnak. Martonfalvi György *Ars concionandija*⁴¹ szerint vigasztalásul „Solent adhibere notas seu signa, ex quibus conscientia hominis certa reddi possit, quod ad ipsum pertineat hujusmodi beneficium, quo minister fidelis consolatur”. Scultetus homiletikája épp az „omnes morimur” igazságával kapcsolatban veszi sorra a vigasztalás nyolc közhelyét: „1. non diuturna sunt mala, 2. pro brevi malo diuturna voluptas sequitur, 3. necessitas, 4. consveta mala patimur aequori animo, 5. in his oportet Deo gratias agere; quae nostrae imbecillitati mala videntur, saepe bona sunt, 6. collatio cum aliis malis, 7. cum aliorum calamitatibus, 8. pro causa bona aliquid est perferendum.”

A hallgatók tudásához vagy lelki igényéhez való alkalmazkodás azonban nem kerül ellentmondásba az abszolút igazság kimondásával. A tantételek csak egyszerűsödnek, de érvényesek maradnak; a főként vigasztalásul előhozott közhelyek pedig szintén teológiailag megalapozott igazságok, amelyeknek a kifejtésére épp mód nyílt. Nemcsak a tantételek kifejtése, de a vigasztalás is isteni közreműködéssel folyik.

Míg a halotti prédikáció a gyülekezet valamennyi tagját megillette, halotti orációt, azaz világi szónoklatot csak az előkelők temetésén volt szokás tartani. Valamennyi retorikai kézikönyv a genus demonstrativumhoz sorolja ezt a műfajt, természetesen megengedve, sőt javasolva, hogy a hypothesis tárgyalása a thesisre tett kitérőkkel egészüljön ki, amelyeket természetesen a genus didascalicum előírásainak megfelelően kell elkészíteni.

Hogy a világi oráció kommunikációs helyzete a homiletikai értelemben vett tanítástól lényegesen eltér, a legvilágosabban a század leggyakorlatiasabb Magyarországon megjelent retorikájából, a Beckher neve alatt kiadott, valójában Radau által írt *Orator extemporaneus*ból tűnik ki. Radau az oratio funebrisnek két fajtáját különbözteti meg. Az első „dicuntur ab hospitiibus ad amicos defuncti”, a másik „ab amicis

³⁸ RMK I. 534 = RMNy 1296.

³⁹ RMK I. 612 = RMNy 1498. D4r-F3r.

⁴⁰ RMK I. 787. 72-93.

⁴¹ *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666. (RMK II. 1079.) Lásd erről BARTÓK, i. m.

5.

defuncti ad hospites in qua gratia aguntur nomine defuncti". Az utóbbinak három fő feladata van: „gratiarum actio hospitiibus, qui funebri pompae adesse voluerunt, sive per se, sive per legatos missos”; „repromissio obsequiorum in alia laetiori necessitate et occasione”; „invitatio ad convivium funebre”. Az osztályozásból és a célok meghatározásából olyan kommunikációs helyzetre lehet következtetni, amely mint egy család vagy érdekcsoport reprezentációjában fontos szerepet játszó — gyakran politikai jelentőségű — társadalmi esemény írható le. A szónoknak az intellektuális és lelki igényhez való alkalmazkodás mellett az accommodatio egy olyan változótára kell leginkább ügyelnie, amelyet a homiletikai elmélet nem ismer: beszédét az esemény egésze által képviselni kívánt családi vagy világi hatalmi ideológiához kell alkalmaznia. Mivel abszolút igazság közlésének követelményéről nincs szó a világi szónoklat esetében, a szónok csakugyan választhat olyan inventiós módszereket, hogy beszéde valóban a reprezentációs igény megkövetelte relatív igazságok elhitelesítésére legyen alkalmas.

A halotti orációnak természetesen a halott magasztalása a legfontosabb része. „Laudando defunctum a nobilitate majorum, a factis parentum, a meritis et bene gestis erga patriam, ecclesiam, alios.” Ennek módszerét nem a retorikák a halotti beszéd műfaját tárgyaló részeiben, hanem a *genus demonstrativum* általános ismeretei között, *laus personarum, laus hominum* cím alatt kell keresnünk. Graff András már retorikai rendszerének elementale szintjén összefoglalja e *laudatio* inventíójának legfontosabb módszereit: „*Personae laudantur partim naturaliter, ubi natio, natales, aetas crescens, constans, et descrescens, mors; partim doctrinaliter, ubi omnia ad certas classes feruntur, v. g. ad bona animi, corporis, fortunae.*” Ugyanezt az ókori eredetű inventiós módszert fejtí ki bővebben Pécseli Király és Beckher kézikönyve, Soarez eredeti tankönyve éppúgy, mint a neve alatt Nagyszombatban 1709-ben megjelent kompiláció⁴² stb. Piscator oratoriája csak a személyek dicséretének legáltalánosabb közhelyeit említi: „*Homo laudatur: a materia, forma, adjunctis propriis, operationibus propriis.*” Buzinkai oratoriája azonban ezen a helyen kiegészíti Piscator szövegét a *laudatio personarum* egész ókori eredetű kellékterével és hozzájuk tartozó gyakorlati tanácsokkal. A személyek dicséretének tanai a Magyarországon kiadott 17. századi retorikai kézikönyvek közül egyedül Dietericus oratoriájából és a Dálnoki Benkő-féle Vossius-kompilációból hiányzanak. Worpitz György viszont érdekesen ki is egészíti e módszertant. Az ókori eredetű rendszer tulajdonképpen ötletket ad arra, hol lehet feltalálni dicséretre méltó tulajdonságokat. De mi történjék akkor, ha e szempontok végiggondolása után sem kínálkozik egyetlen dicséretre okot adó körülmény sem? „*Quid faciendum in laude principis, nobilis, vel civis, si nulla bona fecisse constet?* — *Trahendam esse materiam ad locum communem, aut ad materiam generalem ab hypothesi, ad thesim descendendo: si enim sermo sit de mortuis, poterit dici de vanitate rerum, de vitae humanae miserijs, de alterius vitae felicitate, etc.*”

A többi retorikában ezek az általános témajavaslatok nem úgy tűnnek fel, mint amelyek alkalmasint helyettesíthetik a halott dicséretét, hanem mint olyanok, amelyek rendszerint közrefogják azt. Radau szerint a dicséretet megelőző rész feladata „*exprimere dolorem super defuncto*”, a dicséretet követő részé pedig „*consolare amicos defuncti*”. Az előbbiben jól felhasználhatók általános diskurzusok „*de mortis certitudine, aut de incertitudine temporis mortis, aut de varietate, aut de potentia: vel dicendo de brevitate vitae, aut de mutatione fortunae*” stb.; az utóbbinak pedig tárgya lehet „*voluntas Dei; necessitas moriendi communis*” stb. Nyilvánvaló, hogy azok az igazságok, amelyekről e thesisek kapcsán beszélni lehet, teológiaiilag megal-

⁴² *Manuductio ad eloquentiam.* (RMK II. 2377.)

pozottak és az egyházi kommunikáció során abszolút igazságokként volnának közölhetőek. A világi szónoklatban azonban nem az a szerepük, hogy abszolút igazságként érvényesüljenek, hanem az, hogy hihető igazságokként a hypothesis bevezetésére vagy támogatására szolgáljanak. Jól mutatja ezt Buzinkai egy megjegyzése. Szerinte a vigasztalni kívánt személyhez képest a „consolator, vel minor est, vel aequalis, vel major.” Mindhárom esetben más-más módon kell vigasztalni a (pl. ha minor, tekintélyekre kell hivatkozni, odaadó hűségét kell ajánlania stb.). Akkor sincs ez másként, ha vigasztalásában teológiai eredetű thesisekkel él. Ha ezeket mint abszolút igazságokat használná, nyilván minden esetben a vigasztalni kívánt személyhez képest feltétlenül „major” helyzetű isteni kinyilatkoztatásként kellene meghajolni előttük.

A világi halotti beszéd tehát a reprezentáció kívánalmi szerint átalakított igazságot a thesisek közbeszövésével is elhithetni kívánó szónoklat, amely így a genus demonstrativum megkövetelte feladatát a genus didascalicummal összekapcsolódva valósítja meg.

A halotti prédikáció ezzel szemben a homiletika értelmében vett tanítást megvalósító szónoklat, amely a hypothesis tárgyaló részeiben, vagyis applicatiójában is abszolút érvényű isteni igazságok kimondására talál alkalmat.

A világi szónok is, a prédikátor is teszi a dolgát: az egyik a valóság tényeinek finom átalakításával elhithet, meggyőz, befolyásol, a másik kétségbevonhatatlan igazságokat megmásíthatatlanul közölve tanít és a belőlük következő feltétlen erkölcsi elvek követésére buzdít.

Csakhogy a 16. század végétől, 17. század elejétől előbb a főrendű, majd a köznevesi, a 17. század végétől már a városi polgárcsaládok is világi szónok mellett vagy helyett a prédikátort is bevonják reprezentációjuk kifejtésébe.

A homiletika sem zárkózott el attól, hogy a prédikáció alkalmanként kortárs személyek dicséretét is felölelje. Különösen a halottakkal kapcsolatban „merita depraedicare (quod in applicatione locum habet) liceat”. Szilágyi Márton szerint két érv szól emellett: egyrészt halottak dicsérete a Bibliában is előfordul, másrészt „hac ratione stimulus et calcar additur vivis, virtutes exercendi, et depraedicata cum laude sepeliendorum opera, aemulandi, et praestandi, juxta illud Clementis Alexandrini: Virtus laudata, non secus ac arbor crescit.” A prédikátornak azonban nagyon mértéktartóan kell meghatározni az efféle dicséret arányát és helyét a szentbeszédben, valamint a tartalmát. „Minus convenienter adhibetur in concionibus funebribus Prooemium seu Praefatio (Elöl járó beszéd) illa, quâ contextus assumitur, resolvitur, ad subjectam materiam applicatur, laudibusque mortui et consolationi, (imo interdum etiam laudi) parentatorum taliter qualiter accomodatur.” Az ilyen tetszésre vadászó, gyakran visszatetszést keltő applicatiót legjobb volna elhagyni, „vel si omitti nequeat”, mindenképpen a beszéd végén kell elmondani „juste, temperate, et cum grano salis”. Ügyelni kell rá, hogy „caute, parce, et prudenter, laudandi nempe sunt sepeliendi, non tam propter bona naturae et externa (quae evanida sunt), quam propter fidem, pietatem, timorem, et zelum domūs Dei etc.”

Szilágyi szavai egy olyan halotti prédikációt követelnek meg, amely „ad essentialium concionis pertinens, ad gloriam Dei et salutem auditorum vergens, neque applausum hominum captans.” Az agendák is olyan temetési prédikációt tartanak szem előtt, amely ezeknek a követelményeknek megfelelő. Beythe István 1582. évi agendájában⁴³ az egész temetési szertartás hivatását öt fő célkitűzés köré lehet csoportosítani: a temetés alkalmával 1) kimutatjuk atyafiúi szeretetünket, 2) istenes életre

⁴³ BEYTHE István Agendája. Közli PATAKY László. In *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. Szerk. BARTHA Tibor. (Studia et acta ecclesiastica. Tanulmányok

indíttatunk a saját végünkre való emlékeztetéstől, 3. megújítjuk a halálról, feltámadásról, örök életről való ismereteinket, 4. megvigasztaljuk a halott hozzátartozóit, 5. szép dicsérettel illetjük a halottat. Hodászi Miklós 1646-ban, a Zólyomi Miklósné Daróczi Zsófia fölött mondott prédikációja⁴⁴ „készület”-ében ugyanezt az öt célkitűzést fejt ki, csak azt téve hozzá, hogy a halott dicséretének célja jó emlékezetének fenntartása és az élők épülésének szolgálata.

Az istenes célzatú halotti prédikációval kapcsolatos elméleti állásfoglalások a reprezentációt megkívánó rokoni kör elvárásaival csak részben voltak összhangban. A gyászoló család elhunyt tagja dicséretével együtt saját hatalmának, tekintélyének, régiségének, kiválóságának magasztalását is hallani kívánja.

A homiletikák elméletei olyan halotti prédikációt írnak elő, amely ragaszkodik „ad essentiam concionis”, az abszolút, örök érvényű igazság kifejtésének tanító célzatához. A reprezentáció szándéka viszont „applausum hominum captans” halotti beszédet követel a prédikátortól a genus demonstrativumban, amelyhez legfeljebb a hypothesisz alátámasztó thesis kifejtésének részeseiként kapcsolódhatnak a genus didascalicum retorikai szabályai szerint megírt igazságok.

Hogy a prédikátor szónoklata mindkét elvárásnak megfelelőhessen, a halotti prédikáció homiletikai és a halotti oráció retorikai előírásait kell megkísérelnie összehangolni. A kortársak pontosan tisztában voltak a két műfaj különböző elveivel és a keverésükből adódó problémákkal. A Bocskai Újlaki Ferenc halotti beszédeit tartalmazó *Temetési pompa* c. 1674-es prédikációskötet⁴⁵ *A' kegyes olvasohoz* címzett ajánlásában így ír S. K. A. Sz. M. P., nyilván Szepesi Korocz András szatmári méltatlan pásztor, a kötet szerkesztője: „A' mi nézi a' temetés körül valo ceremoniakat mellyek Praedicatiok, Orátiok, Rythmusokkal folynak, külön karban állanak. A' Rythmusok, Orátiok felől nincs olly erős tracta, mivel azok inkább meg lehetnek az ilyen Pompában. A' Praedicatiok dolgában, mivel e' szent munka körül, holmi alkalmatlanság, hol a' hízkelkedő Tanítok részéről, hol a' dicsiret kívánokérol, a' vigyázatlanság miatt, hamar bé fordul, egyéb terhes okokkal edgyütt; Némely keresztyén szent vallásu Nemzetek, s' Gyülekezetek között nem gyakoroltatnak. Viszontag, némely keresztyén Nemzetek, Réformátusok között el követtetnek, mint Helvétiaiban, Németh országban, Angliában, azok között lött, s' világ eleiben terjedet, halotti tanításoknak bokros bizonság tételek szerént, s' a' mi szegény Nemzetünkben-is fenn tartatnak, s' ki szolgáltatnak.”

A „vigyázatlanság”, amely „bé fordul” a „Praedicatiok dolgában”, pontosan megragadható az inventio szintjén: a prédikátor a saját gyakorlata és a homiletika terminológiája szerinti tanítással helyettesíti a retorika terminológiája szerinti tanítást. A reprezentáció igényének megfelelő oráció-szerkezet genus demonstrativumot kiegyensúlyozó, genus didascalicum szabályai szerint összeállítandó részeiben nem hihető thesiseket, hanem abszolút igazságokat közöl. Ezek azonban megroppantják a más célra összeállított szerkezetet. A súlyos teológiai igazságokból mint thesisekből nem olyasféle hypothesisok következnek, hogy „még ez a kiváló ember is meghalt”, hanem olyasfélék: „ez az ember elég kiváló volt ahhoz, hogy üdvözüljön”. Ördögi csapda lép itt működésbe: a dicséretnek az a mértéke, amely az orátor számára elegendő volna a halott világi kiválóságának mint relatív igazságnak az elhitetéséhez, nem elegendő a prédikátornak, hogy az üdvözülésével kapcsolatos, kétségbevonhatatlannak szánt kijelentést megalapozza. Amellett, hogy semmit sem ad fel az

és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négy százéves jubileum alkalmából. III.) Bp., 1973. 676.

⁴⁴ RMK I. 787. 150–183.

⁴⁵ RMK I. 1158.

abszolút igazság közlésének prédikátori helyzetéből, a tárgyalt kijelentések egy másik csoportjában még az orátorénál is nagyobb mértékű átalakításokat kell végeznie az igazságon. Nemcsak a halott evilági, hanem mennyei kiválóságát is bizonyítania kell.

Hodászi Miklós 1646. november 3-án, Iktári Bethlen Péter fölött elmondott halotti beszédében⁴⁶ „némelly nagy ember”-re hivatkozik, aki „nem helytelen mondotta ezt: Sive vivamus, sive moriamur, Domini sumus in Nominativo et Genitivo casu”. Nem is fejezhette volna ki találóbban a reprezentációs alkalom helyzetébe kényszerült prédikátor ellentmondásos helyzetét: ugyanabban az időpontban, ugyanabban a gondolatmenetben kellene bizonyítania, hogy „urak vagyunk”, érdemeket szerzett, kiváló, tekintélyes emberek; és hogy „az Úré vagyunk”, érdemtelen, bűnös, de talán kegyelemben részesülő porszemek.

Az örök érvényű teológiai és a helyzet megkövetelte viszonylagos igazság ellentmondása nehéz helyzetbe hozza a prédikátort. Különbféle döntési lehetőségek állnak előtte, amelyekkel megkísérelheti, hogy kivágja magát a prédikáció keretét nyilvánvalóan szétfeszítő ellentmondásokból.

① Mindenekelőtt választhatja azt a megoldást, hogy – Pathai András kisvárdai lelkész 1667-ben leírt szavai⁴⁷ szerint – „Nem valami külső világi dicsérettül, mely némely nagy süvegű tekintetes embereknek helytelen szokások, sem nem más egyéb el-muló hijában-valóságatul viseltetvén”, nem vállalja el a homiletikai értelemben vett tanítás és a retorika értelmében vett laudáció kettős feladatát. Báthori Gábor temetésén például mind Alvinci Péter, mind Ceglédi János elhárítja a laudációt,⁴⁸ Alvinci ezekkel a szavakkal: „Eletének foliasat, én nem visgalom, masok azt én nálamnál lobban tudhattják, kitsoda az az ki vétek nélkül lehetne? Ha mi excessusi voltak szegénnek, imé az Vrnak itiletit viselte erete. Mi tisz[zt]ünk ez hogy io itiletben legyünk felöle”. Természetesen a laudáció megtagadására ebben az esetben elégséges magyarázatul szolgálhat Báthori ellentmondásos jelleme, a halálát 15 évvel követő temetés szokatlan körülményei, az eltemettetésről gondoskodó Bethlen viszonya a halotthoz.⁴⁹ 1646-ban azonban már mint meggyökeresedett szokásra utalhat Werőczy Ferenc⁵⁰ Iktári Bethlen Péter temetésén: a halott dicséretét „nem az én tehetőségemnek áll hogy elő-számlállyam, ugy hiszem majdan meg-hallyuk az ékesen szolo Orator urainktul.” Több prédikációban is olvashatjuk azt a kitétel, hogy a halott genealógiáját most nem szükséges ismertetni, mert egy vagy több közelmúltbeli temetésen részletesen elhangzott. Jelentősége van azonban annak, ha a prédikátor – Keressze-gi Herman István Iktári Bethlen Krisztina felett 1631-ben⁵¹ – azután jelenti ki, hogy „Genealogiajat elő számlalni szüksegesnek nem itilem, mivel az mindeneknel nyilván vagon”, miután egy kétes hitelű skolasztikus hittételtől mondotta, hogy „en azt curiose nem disputalom, nem-is illik”, mert e tanítás kérdésében nem lehet bizonyosságot szerezni. Csulai György pedig már kimondottan azért fogja rövidre Bethlen Péter családfáját,⁵² mert a halottnak sokkal emlékezetesebb genealógiája az, hogy Krisztus atyjafia. Debreceni Ember Pál 1693-ban elpredikálja ugyan Váradi Mihály „Enchomiuminak (igaz dicsiretinek) Compendiumá”-t, de rokonaitól való búcsúztatására már nem vállalkozik: „neveiteket edgyenként elő nem számlálom, majdan

⁴⁶ RMK I. 787. 72–93.

⁴⁷ RMK I. 1061.

⁴⁸ RMK I. 569 = RMNy 1406.

⁴⁹ Futó György, *Ismeretlen prédikációk Báthory Gábor teste fölött*. In *Eszmei és stílusztikai kérdések a régi magyar prózában*. Szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné, VARGA Pál. KLTE Debrecen, 1978. 66–73.

⁵⁰ RMK I. 787. 94–124.

⁵¹ RMK I. 612 = RMNy 1498. H1r–H1v.

⁵² RMK I. 787. 124–138.

mikor éppen Sirjának szélirül töletek a' Rhitmizáló által igaz Atyatokfia [...] edgyenként el-bucsúzik, neve mindeniteknek tisztességnek okáért meg-emlittetik".⁵³

2 Választhatja a prédikátor azt a megoldást is, hogy elkészíti ugyan a reprezentáció igényei szerinti laudációt is, de a prédikációtól határozottan elkülöníti azt, Szepsi Korocz András idézett szavai szerint „külön karban” állítja, s a különbségtételre nyomtatékosan figyelmezteti hallgatóit. Így járt el a ma ismert legkorábbi kinyomtatott magyar nyelvű halotti beszéd⁵⁴ szerzője, Kállai Albert 1599-ben, amikor a prédikáció befejezése után, *Rövid emlékezet* címmel önálló szónoklati egységben foglalta össze (az ordo naturalis szerint) Homonnai Drugeth István életének méltatását. Nádasy Ferenc temetésekor, 1604-ben, a textusból következő tanúságok kifejtése után, prédikációja önálló „masodic része”-nek élén jelenti be Magyarai István,⁵⁵ hogy „az időhez kepest, el hagyom az Z. Pal irasanac töb reszeinec magyarazatyat”, és tér rá a laudációra. Itt tartja szükségesnek mentegetőzni amiatt, hogy „az benne diczeretre melto dolgoknac bőseges voltaert, (főkeppen ily szepen tündöklő ekes sokasag előtt) az ő Nagysaga ioszagos czelekedetinec elő szamallasara elegtelenec lenni” itéli magát, az „ekesben valo szollast kiuanna.” A homiletikai értelemben vett tanítást tartalmazó első rész elején szó sem volt ilyesmiről; ott csak annyit szögezett le határozottan és öntudatosan: „Azon leszec penig, hogy heusagos dologgal az időt hiaban ne tölczem.” A laudációt egyébként ő az ordo artificialis szerint szerkeszti meg.

Számos más prédikátor hasonlóképpen elvlasztja a prédikációt az utána következő laudációtól. Hogy ilyen esetekben a laudáció még a prédikáció applicatioegységétől is elkülönül, világossá teszi Tiszabecsi Tamás prédikációja⁵⁶ Perényi Gábor fölött. Az applicatio után, önálló részben következik a halott – genealogiát és laudációt felölölő – „utolsó tisztessége”, „az regi diczeretes szokás szerint”. Kovásznai Imre⁵⁷ ugyancsak befejezett prédikáció után illeszti Bedegi Nyáry Ferkó dicséretét. E rész rövid bevezetéséből az is kitűnik, hogy keresztény szellemű, de tökéletesen a világi szónoklattan szabályai szerint megírt laudáció következik. Kovásznai szerint a keresztényeket Isten szava arra inti: „Mortuis non maledices”, a dicséret felépítésének módjára azonban „az Rhetorok” tanítanak, akik „három dologra vigyáznak”: a halott nemzetségére, életük bemutatására és kimúlásuk módjára. Saját laudációja is e pontokat követi.

3 Más esetekben tanítás és laudáció nem válik szét, a prédikátor a reprezentáció kívánalmi szerint szerkesztett megemlékező részeket is a prédikáció egységes szerkezetébe foglalja, az applicatióban talál számukra helyet. Nem tekinti azonban a laudációt a homiletikai értelmű tanítással megegyező jelentőségűnek. A legtöbb esetben a laudáció csak néhány szavas, tartalma pedig általános, a tanítás gondolatához kapcsolódó. Annyit tudunk meg a halotról, hogy ő pontosan tudta a most kifejtett teológiai tanítást, ő pontosan aszerint élt kegyes életet, tehát felőle már semmi kételyünk nem lehet, ő már – a hallgatókkal ellentétben – nyugodalomban van a szentek között. Az efféle applicatióban a halott hozzátartozóira pedig csak az a megállapítás vonatkozik, hogy ők is a most kifejtett tanítással vigasztalhatják magukat, ők is az abból következő kegyes étellel készülhetnek szeretteik után. A beszéd egészét feltétlenül a prédikáció műfaji sajátosságai határozzák meg, az oráció inventiós módszereinek tett engedmény aránya és súlya csekély.

⁵³ RMK I. 1436.

⁵⁴ RMNy 851. Lásd erről MÓDIS László, *Kállai Albert magyar nyelvű unikum műve 1599-ből*. Könyv és könyvtár, I. Bp., 1958. 83–85.

⁵⁵ RMK I. 390 = RMNy 913. Kritikai kiadása: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. Kiad. KECSKEMÉTI Gábor. Bp., 1988.

⁵⁶ RMK I. 679.

⁵⁷ RMK I. 534 = RMNy 1296.

Néhányszor a laudáció valamivel részletesebb, terjedelmesebb, a prédikáció egésze azonban szinte kiveti magából. Legtöbbször a prédikátor elkövet valamilyen ügyetlenséget, ami megakadályozza a két rész szerves egységbe forrását. Weröczy Ferenc 1656-ban Sárospatakon tartott halotti prédikációt.⁵⁸ Azt a gondolatot, hogy az ember élete kemény vitézkedés, úgy fejt ki, hogy először az elejtésünkön fáradozó erős, fortélyos ellenségeinket mutatja be, a sátánt, a világot és a testet, majd arra tanít, milyen fegyverekkel védekezhetünk ellenük: az igaz vallás övével, a jó lelki ismeret és buzgóság mellvasával, az evangélium bátor megvallásának sarujával, a hit pajzsával, az üdvösségbe vetett reménység sisakjával, Isten igéjének pallosával. Az egész prédikáció a hadászati mesterség ismereteinek szimbolikus megfeleltetésén alapul: a tanítás egyes részletei a római légió, a spártai pajzs, az arma defensiva és offensiva, a zsoldfizetés, a zászló alól kirás, a várat védő kerítések stb. lelki jelentését magyarázzák. A lelki hadakozás módja, akárcsak a testi, fáradhatatlan éjjelnappali serény vigyázásból, a támadás várható irányának kipuhatolásából, a szomszédságtól való segítségkérésből stb. áll. A mindenütt bibliai idézetekkel kísért, kb. 60 lapnyi tanításhoz másfél lapnyi applicatio csatlakozik. Ebből tűnik ki, hogy a prédikáció – Debreceni Tamásné Tarjáni Margit fölött hangozott el, akinek főbb erényei a mértékletesség, hűség, alázatosság, szelídség, abigaili eszesség, zsuzsannai tisztaság voltak. A prédikáció és elmondásának alkalma között nyilvánvaló ellentmondás van, viszonyuk egyenlőtlen, szerves összeforrásuk nem történhet meg. A prédikáció tanító része minden bizonnyal nem is a temetési alkalomra készült, hanem már készen állhatott, amikor szerzője a temetéshez való alkalmazásában láthatta meg a kínálózkodó alkalmat kinyomtatására. A tanító rész a 17. századi halotti beszédek között példátlan sikert aratott: 35 évvel a temetés után, 1691-ben újra kinyomtatták,⁵⁹ természetesen az applicatiót elhagyva. A két különböző rendeltetésű rész összeillesztésének kudarca valószínűleg abban kereshető, hogy Weröczynek nem volt gyakorlata a reprezentáció igényeire is figyelő szövegek megformálásában, de prédikációjával a temetésen egyedül szerepelve nem is hátrihatta el ezt a feladatot, ahogyan 10 évvel korábban, Bethlen Péter temetésének egyik szónokaként tette, már idézett, az oratórokra hivatkozó szavaiban.⁶⁰

Máskor azt az ügyetlenséget követi el az abszolút igazság kifejtését tartalmazó szövegrészek által határolt laudációban a prédikátor, hogy szóba hozza a halott teiteinek vitatott megítélését. E relatív igazságú részben pedig a világi retorika szabályai szerint kellene eljárnia, amelynek a kétes, vitatott, a közönséget megosztó körülményekkel kapcsolatban egyetlen előírása van: „silentio praeterire”. Pécseli Király nyomtatékosan kimondja, hogy a genus demonstrativumban nem lehet confirmatio,⁶¹ mert itt nem vitatott dolgokról van szó, hanem „quae certa, aut pro certis posita sunt”. A retorika szabályai ellen vét tehát a prédikátor, ha kijelenti, hogy némely „elfordult elméjük”⁶² „igen forgat”-ják, hogy a halott „Nem lehetett ugyan minden fogyatkozás-nélkül”.⁶³ Természetesen e nézetek szóba hozatalát nyomban confutatiojknak kell követnie, s a prédikátor máris abban a hibában találja magát, hogy vitázik a genus demonstrativumban. S bárhogy zárja is le a vitázó érveit, az mindenképpen újra retorikai hiba lesz: ha a vitát csak abban a relatív dicséretben lehet nyugvóponttra

⁵⁸ RMK I. 916.

⁵⁹ RMK I. 1409.

⁶⁰ RMK I. 787. 94–124.

⁶¹ A retorikai közhely ókori előzményeihez lásd Ariszt. 1358b, Quint. III,4,6–7. stb. Vö. Lausberg §§. 59–61.

⁶² RMK I. 438 = RMNy 1048.

⁶³ RMK I. 880. A3r–D1r.

juttatni, hogy „a’ benne valo sok jok [...] többet nyomnak”, akkor a *genus demonstrativum* előírásaival szemben a halott kiválósága csak *incertus*; viszont ha a halottal illető vádak határozottabb visszautasítása után a halott kiválóságáról ismét a certitudo igényével beszél, kijelentéseit olyan közhelyekkel támasztva alá, mint „Mortuo ne maledixeris” és „In patrios cineres ne mingite”,⁶⁴ akkor világhossá válik, hogy a dicsérő megállapítások nem certa ugyan, de „pro certis posita sunt”. A retorika egy mesterségbeli fogása válik itt nyilvánvalóvá a hallgatók előtt. Ez nemcsak a retorika, a homiletika szerint is hiba; a Medgyesi Pál homiletikáját záró szabályok között is szerepel a *dissimulare artem* követelménye: „Az-t-is meg-tanullyák mint kellyen el-titkolni, az Praedicatio írásban a’ mesterséget, melly-is nagy mesterség”. Az *ars* ilyen fölfedése legfeljebb akkor fogadható el, ha a prédikátor akkor hozza szóba a tények átalakításának retorikai követelményeit, amikor arról beszél, hogy ő nem vállalja az efféle laudációt, vagyis a fenti 1. megoldást választja. Alvinci ott idézett szavai⁶⁵ is említik Báthori Gábor vétkeit, világhossá teszik, hogy a világi laudációban gyakran *incerta pro certis posita sunt*, mégsem okoznak zavart, mert a prédikátor maga nem kísérli meg a világi retorikának megfelelő szónoklatot.

④ A laudációt a prédikáció nagyobb egységével összhangban megvalósítani akaró prédikátor, ha az abszolút igazság kifejtése közben több és kevésbé általános relatív igazságot akar közölni a halottal, gyakran kölcsönzi ezt a beszédrészt. A retorikai kézikönyvekben is megtalálhatók azok az utalások, amelyek az egyes *genus*okhoz tartozó fontosabb, követésre érdemes művekről tájékoztatnak. Pécseli Király például Plinius Traianus-panegyricusát, Iszokratész Euagoraszról, Cicero Marcellusról mondott beszédét, Aphthoniosz Thuküdidész-laudációját említi többek között a *genus demonstrativum* példaként, a halotti beszédek közül Periklész Thuküdidésznél olvasható szónoklatát emeli ki. A szónok e művek imitációjával könnyebben alkothatja meg saját halotti beszédét. Imitatio itt – Piscator retorikájának értelmében – azt a módszert kell érteni, amikor „*tropum vel figuram a bonis authoribus usurpatam, nostrae orationi accommodamus; etiam in diversa sententia*”.

Martonfalvi György homiletikája szintén megemlíti a halotti prédikáció néhány mintáját: „*Si vero extraordinarie concionandum fuerit, textum convenientem invenire tyro potest [...] pro exequiali [concione] in promptuario exequiali Focconis, in thesauro conc. funebr. Schreverii etc. qui textus exequiis convenientissimos ex Scripturis excerpserunt, et suis modis pertractarunt*”. De halotti prédikációban követhető forrásul bármely más egyházi műfajban írott művek is kínálkoznak. Mind Martonfalvi, mind Szilágyi Márton *Ars concionandi*ja két fő részből áll. Az első a prédikációk elkészítésének és elmondásának általános előírásait tartalmazza. A figyelemre alig méltatott második rész, az *Ars concionandi specialis* tárgya viszont az, „*quomodo scripta theologica in conciones sint convertenda*”. Részletes előírások négy teológiai műfaj, a *scripta didactica*, *polemica*, *catechetica* és *casuistica* anyagának prédikációkban való felhasználásáról olvashatók, de megtudjuk, hogy e módszerek „*alia scripta theologica*” esetében is használhatók. A *scripta didactica*, vagyis a *loci communes* valamennyi kijelentése lehet például *doctrina* a prédikáció szerkezetében, az állítást alátámasztó bibliai helyek alapján lehet megszerkeszteni a *probatiót*, az állításból következő további tételek adhatják az *usust*. A *scripta polemica* az ellenfél nézeteit cáfoló részeiből a prédikációban is *confutatio*, a saját tanításunk kifejtéséből *doctrina* és *confirmatio* lehet. A *Catechesis Palatina* legjobban „*cum explicatione Ursini*” használható, ebből bármely „*summa marginalis, vel pars ejus*” kiemelhető a prédikáció *doctrinájául*. Szilágyi Márton mindenütt példákkel bővítte mutatja be e javaslatokat.

⁶⁴ RMK I. 438 = RMNy 1048.

⁶⁵ RMK I. 569 = RMNy 1406.

Medgyesi Pál is főként azért helyesli mások prédikációinak követését prédikációírás közben, mert azokban együtt található a tanításra alkalmas ige, annak függése, értelme, célja, teológiailag hibátlan magyarázata, amelyeket egy kezdő igen nehezen szedhetne maga össze, s amelyek összeállítására egy tapasztalt lelkésznek sincs mindig ideje.

Megfigyelhető azonban, hogy e homiletikai előírások szerint mások műveinek követése és felhasználása nem az *imitatio* retorikai értelmében történik, hanem a *variatio* szerint. Piscator szavai szerint a *variatio* során „sententiam unam undemque deducimus per varia ornamenta rhetorica; sensu eodem manente, vel non multum variato”. A homiletikai szabályok ehhez nagyon hasonló módszert írnak elő: a felhasznált egyházi művek tanításait nem kell megváltoztatni, eltérő érvrendszerekbe állítani, hanem legtanácsosabb — és az abszolút igazság pl. gyakorlatlanság miatti véletlen csorbulása ellen is a legbiztosabb — pontosan követni, tételről tételre; a szövegezés variálásán itt nyilván nem az ornamenta rhetorica használatát értve első-sorban, hanem a közönségnek megfelelő közérthetőbb megfogalmazást.

A világi szónok az *imitatio* révén meríti ötleteit az épp méltott személy laudációjához, míg a prédikátor az abszolút érvényű, változatlan igazság kifejtése közben a *variatio*ban válik gyakorlottá. Ezt a *variatio*t a halotti prédikáció homiletikai értelmű tanítást tartalmazó részeiben is megfigyelhetjük. Önálló tanulmány feladata lesz azt bemutatni, hogy a 17. századi halotti beszédekben hogyan használják az *imitatio*t az orátorok, és hogyan használják, gyakran kortársaik halotti tanításait választva kiindulásul, a *variatio*t a prédikátorok.

Természetesnek kell a mondottak után tartanunk azt is, hogy a búcsúztatott személy laudációjának számára szokatlanabb feladatához érkeve prédikációjában, az egyházi szónok egy minta követésével akar segíteni járatlanságán, és azt is, hogy a minta követését a számára megszokott *variatio* módszerével gondolja megvalósíthatónak. Különösen kézenfekvő ugyanabban a szövegben megtalálni a *variatio* mintáját a laudációhoz is, amelyből már prédikációjának tanító részeit is variálta.

1667. november 20-án Szántai Pócs István tartott halotti prédikációt a huszti vártemplomban. A prédikáció textusát, summáját, partitíóját, magyarázatát és a hasznok egy részét, hosszú szó szerinti egyezésekkel, Hodászi Miklós 1646. november 29-én Jankafalván tartott, Szenci Kertész Ábrahám által kinyomtatott prédikációjából vette át. A prédikációnak a halott dicséretét tartalmazó részéhez is ugyanazt a beszédet használta forrásul: a készen talált laudációhoz semmit nem tett hozzá, csak valamivel megrövidítette, az átvett részeket szó szerint követi. Annak ellenére helyesnek érezte ezt a megoldást, hogy neki az 54 évesen meghalt gróf Rhédei Ferenc, Máramaros és Bihar vármegye főispánja, rövid ideig erdélyi fejedelem sírjánál kellett beszélnie, míg az alapul szolgáló prédikáció Albisi Zólyomi Miklósné Daróczi Zsófia, egy 75 éves özvegyasszony temetésén hangzott el.⁶⁶

Teremi István 1673. szeptember 17-én prédikált egy 18 éves fiatalember, Bocskai Újlaki Ferenc fölött. A prédikáció egésze a 10 és fél évesen pestisben meghalt Bedegi Nyáry Ferkó fölött elmondott, 1624-ben kinyomtatott prédikációkból építkezik, a Miskolci S. János és Iratosi T. János szónoklatából átvett rövid részletek mellett főként Kaposi Kis István munkájából. E prédikáció textusa Tereminél az applicatióba kerül, magyarázatát a magyarázat, tanúság, feddő haszon és applicatio között osztja szét, összességében azonban mintája csaknem egészét felhasználja. A laudációt is szó szerint átveszi.⁶⁷

⁶⁶ A két prédikáció: RMK I. 787. 124–138. és RMK I. 1074.

⁶⁷ Az érintett prédikációk: RMK I. 534 = RMNy 1296. és RMK I. 1158. 108–125.

Több példát lehet még említeni, amikor a prédikátor úgy próbálja biztosítani az abszolút igazság kifejtésébe ékelt relatív igazság közlésének eredményességét, hogy a teológiai tanítás összeállításakor használatos *variatio* módszerével hozza azt létre. Mintául olyan prédikációt választ, amelyben tanítás és laudáció egységét megvalósultnak véli, és szorosan követi minden beszédrészben.

5) Végül előfordul, hogy az egyházi szónok maga is, minták szoros követése nélkül, megtalálja azokat a szálakat, amelyek a homiletika megkövetelte tanítást és a retorika megkívánta laudációt képesek összekötni, a saját szabályai szerint elkészített két beszédrészt összehangolni. Természetesen az van a dolog háttérében, hogy az applicatióval kapcsolatos ismeretek között több olyan lehetőséget is leírnak a homiletikák, amelyek a retorikák *genus demonstrativumot* illető ajánlásai közt is szerepelnek, így követésükkel létrejön a két beszédrész összekapcsolásának lehetősége.

Scultetus szerint „*Modus accommodandi locos communes ad usum sive praxin varius est. Nonnunquam enim utimur prosopopoeiâ, praesertim quando exempla piorum tractamus: nonnunquam thesin ad individua transferimus.*” A gyakorlatban ez a következőt jelenti: „*Quoties dictum vel exemplum citas, applica sic: Ecce ista fecit vel dixit Deus, non tantum tunc, sed nunc quoque ad te, me, alios. Te vult ita amare: te vult ita punire. Tu es ille David, Abraham, Cain, etc.*”

1) A halotti prédikációk nagyon gyakran használják ezt az eszközt, mégpedig általában nem elszigetelten, hanem kedvvel részletezve a bibliai személyek és az alkalom által érintett kortársak közötti párhuzamokat. A prédikátor nemcsak Illyésnek nevezi a halottat, hanem, mint Keserői Dajka János Hodászi Lukács fölött prédikálva,⁶⁸ részletezi életük minden párhuzamos eseményét: Hodászi is, Illyés is Isten szolgálói voltak, példamutató életet éltek, Isten nyáját legeltették, hazájukat (ez Debrecent, az Izraelt) sok veszedelemtől megszabadították, az Úr hirtelen ragadta magához őket, isteni szolgálat közben. Egy másik Illyés, a Szatmári Lázár Miklós által parentált⁶⁹ Bethlen Péter, úgy vándorolt utolsó útján Ecsedből Trencsénen át halála helyére, Bánra, mint a próféta Gilgálból Béthelbe és Jerichóba. Medgyesi Pál szerint⁷⁰ a fáraóhoz érkező ősz Jákobot figyelte olyan kíváncsi tömeg, mint a gyülekezetbe holtan megtérő új pátriárkát, id. Bethlen Istvánt. Görgei Pál szerint⁷¹ Jákobnak és Bocskai Istvának nemcsak díszes temetése hasonló, hanem életük sok nyomorúsága és vénségükre idegen földön bekövetkezett haláluk is. Görgei egyébként már Rhédei Ferencet is mint Jákobot búcsúztatta,⁷² özvegyét Ráchelnek, fiukat, Rhédei Lászlót a holtak hitt Józsefnek nevezve. Bocskai azonban a prédikáció végén még Mózesként is feltűnik, aki inkább a bujdosást, a király üldöztetését választva idegenben halt meg, mintsem hogy nemzete romlásával kényes életet éljen. Técsi János⁷³ ugyanaznap ugyancsak Mózeshez hasonlítja Bocskait. Szepsi Korocz András⁷⁴ Újlaki Ferencet mint Dánielt méltatja: mindketten nemes nemzetből származtak, istenes bölcsességben nevelkedtek, megszabadultak kínozóiktól — igaz, Dániel élve, Ferenc viszont jó halálával. Komáromi Csipkés György⁷⁵ Váradi Rácz Jánost Jósias királyként dicséri: az egyiket az egyiptomi király, a másikat a török császár serege nyilazta le, azt Jeruzsálembé szállították sebesülten, ezt Debrecenbe. Ugyanez a szónok Dobozi Jánost azért nevezi

⁶⁸ RMK I. 438 = RMNy 1048.

⁶⁹ RMK I. 787. 3–19.

⁷⁰ RMK I. 880.

⁷¹ RMK I. 1164. A2r–C2v.

⁷² RMK I. 1074.

⁷³ RMK I. 1164. C4r–E3r.

⁷⁴ RMK I. 1158. 87–99.

⁷⁵ RMK I. 980.

Abszolonnak,⁷⁶ mert mindkettejüknek három fia és egy leánya született, egyébként is mindketten fiatalon haltak meg, kegyetlen harcban — ami alatt Dobozi esetében a halállal való viaskodást kell érteni. Az eddigi példákban a halott és bibliai személyek közti párhuzamokról volt szó, a párhuzamok azonban gyakran a gyászolókra vonatkoznak. Tatai P. Mihály prédikációjában⁷⁷ a fiát gyászoló apa mint a Józsefet gyászoló Jákob, a feleségét temető Borosjenei István ugyancsak mint a Ráchelt sirató Jákob jelenik meg.⁷⁸ A gyermeke miatt bánkódó Váradi Miklós Ábrahám,⁷⁹ de Rhédei Ferencné is Sára, csak ő túlélte a férjét is, Izsák fiát is, Rhédei Lászlót.⁸⁰

A bibliai személyekkel való párhuzamba állítás azonban csak az egyik lehetőség tanítás és laudáció összekapcsolására. Egy másik lehetőséget példáz Medgyesi Pál beszéde Bocskai Istvánné Lónyai Zsuzsannak fölött 1656-ban.⁸¹ A prédikáció tanító részei csak a Zsoltárok könyvéből választott textus (34,20.) első felét magyarázzák: „Sok baja van az igaznak”. Azzal zárja a magyarázatot, hogy a textus második felére („de valamennyiből kimenti az Úr”) ugyan nem érkezhettek most el, de a halott igen, mégpedig „nem elmebéli Tanúsággal csak; hanem világos meg-kostolással, tapasztalással: mely élő Commentarius Magyarázat-is ez szent Textusra.” Hasonlóképpen fogalmaz egy prédikáció ajánlásában 1669-ben Ceglédi István:⁸² írásának célja a keresztény hit erősítése mellett a halottnak mint a hitet kommentáló példának bemutatása. A teológiai tanítás kifejtése mindig számos bibliai és világi példa, bizonyosság bevonásával történik. Az idézett helyek azt bizonyítják, hogy e példák közé a halott laudációja is odakerülhet. E megoldást azért előnyös választani a prédikátornak, mert így, arra hivatkozva, hogy abszolút igazság kibontását, alátámasztását szolgálja vele, elkerülheti a laudáció öncélúságát és méltatlanságát illető vádakat. Ugyanakkor pedig e módszer az öncélú laudáció retorikai előírásai közé is odaillik: a Soarez-kézikönyv 1709. évi nagyszombati átdolgozása a halotti beszéd főrészében három tárgyat javasol a szónoknak; a halott életének méltatása és halálának elbeszélése után a harmadik „continent documentum aliquod pro superstitibus.” A documentum pontosan az a terminus, amellyel a homiletika a prédikáció doctrinájának egyes tételeit illeti. Így olyan retorikai helyzet teremthető, mintha a prédikáció homiletikai szabályok szerint megszerkesztett tanító része is magának a halottnak tanítása lenne. A homiletika nézőpontja szerint tehát a laudáció is a tanítás segítségére siet, a retorika nézőpontja szerint a tanítás is a laudációt mélyíti el. A halotti szónoklat készítésének két tudomány kétféle módszereivel is neki lehet vágni, az eredmény azonos lesz: tanítás és laudáció egyensúlyba kerül. Ebben az esetben valóban megvalósulhat az, amit a Soarez-átdolgozás kötet- és számos fejezetcíme is ígér: az ismertett retorikai módszer oratio profana és oratio sacra / concio létrehozásakor is megfelelő.

A kérdés összetett volta miatt itt csak utalni lehet rá, hogy az egyházi és világi retorikai előírások egyidejű kielégítése gyakran a képszerűség különböző eszközeivel történik a prédikációkban.

Összegezés helyett két olyan kérdéskört szeretnék még megjelölni, amelyekkel a vizsgált téma érintkezik, s amelyek vizsgálatát nyilvánvalóan el kell mélyíteni a továbbiakban.

⁷⁶ RMK I. 1037.

⁷⁷ RMK I. 1158. 46–69.

⁷⁸ RMK I. 1128.

⁷⁹ RMK I. 782.

⁸⁰ RMK I. 1074.

⁸¹ RMK I. 924.

⁸² RMK I. 1093.

1.) A *história és fabula*, a *res gesta és res ficta*, a *veritas és fictio* kategóriái jelentős szerepet kapnak a poétika fennhatósága alá tartozó műfajok és művek vizsgálatában.⁸³ A fentiekben egy olyan jelenséget kíséreltem meg leírni, amelyet hasonló ellentétpárokkal jellemezhetünk, ám a retorika és homiletika által irányított prózai műfajokban figyelhető meg.

2.) Ugyanakkor a pontos retorikai szabályokkal meghatározott két szélső pólus között kirajzolódni látszik egy olyan senki földje, ahol sem a világi, sem az egyházi retorika nem jelöl meg támpontokat, ahol a század leggyakorlatiasabb szónoki kézikönyveinek tanításai sem könnyítik meg a tájékozódást, s ahol a barokk kori reprezentáció szónokainak mégis rendszeresen közlekedniük kell. Fontolóra kell vennünk egy olyan folyamatos magyarországi belső irodalmi hagyomány feltételezését, amely az elméleti leírást sosem kapott retorikai jelenségek eredményes gyakorlati kezelése tekintetében irányadónak látszik.

(Az elméleti leírást a hagyomány
földjei)

Gábor Kecskeméti

„DOMINI SUMUS” (ENSEIGNEMENT RELIGIEUX ET REPRÉSENTATION DE NOBLESSE DANS LES INVENTIONS DES SERMONS FUNEBRES DU 17e SIÈCLE)

Par l'examen des écrits rhétorique et homilétique, compilés par des auteurs hongrois, ou parus en Hongrie au 17e siècle, l'étude présente prouve le fait que le *genus didascalicum* de la rhétorique laïque est déterminée par le sujet de la vérité acceptable, appartenant au *thesis*, à la persuasion de laquelle, se basant sur les vues courantes, elle travaille indépendamment ou assistant d'autres genres de discours.

Par contre, l'essentiel des exigences résumées dans l'homilétique sous la nation de *docere*, c'est la méthode qui explique la vérité absolue par des arguments de validité scientifique, qui peut être réalisé dans les différentes parties du sermon dans tous les quatre genres.

Donc la frontière entre la situation communicative du sermon et du discours profane ne se trouve pas entre le *genus didascalicum* et les trois autres genres, mais entre les différents niveaux des vérités communiquées.

Toutefois la représentation familiale ou politique exigent souvent la contamination des règles d'invention des deux genres, vu la situation rhétorique bien délimitée du sermon funèbre. De nombreux exemples prouvent, combien l'interaction des deux genres différents puisse devenir la source de difficultés communicatives ou encore de situations rhétoriques douteuses, au 17e siècle.

Le prédicateur possède de différents moyens pour se dégager de la récitation du controversé de la vérité éternelle théologique (*Domini sumus in genitivo*) et la vérité relative exigée par la situation actuelle (*Domini sumus in nominativo*). L'étude en présente cinq possibilités.

Au cours de la description de l'histoire de critique littéraire hongroise de l'époque baroque il faut se rendre compte des catégories contemporaines de la *historia, fabula, veritas et fictio*, d'autre part de l'hypothèse d'une tradition littéraire intérieure et continue de Hongrie, qui puisse s'imposer comme normatif dans la pratique de l'examen efficace des phénomènes rhétoriques, dont une description théorique n'a jamais existé.

⁸³ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*. ItK 1984. 137-149. KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi*. Bp., 1989. 96-103.